
УДК 811.161.2'504:001.4

Станіслава Овсейчик (м. Київ)

ЕКОЛОГІЧНИЙ ТЕРМІН ЯК ОДИНИЦЯ ГАЛУЗЕВОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

У статті розглянуто особливості екологічного терміна як одиниці галузевої терміно-системи; показано вплив контексту і дефініції на виділення екологічного терміна з ряду одиниць інших галузей знань.

Ключові слова: *екологія, термін, термінологія, екологічний термін, галузева терміно-система.*

У складі спеціальної лексики (у термінології в широкому розумінні) виділяються галузеві терміносистеми, організація яких ґрунтується не на мовному принципі, а на предметно-логічних зв'язках відповідних понять, які відображають структури об'єкта („відрізка дійсності”), що вивчається певною галуззю знань [3: 57].

Важливо підкреслити, що системи понять і сукупності термінів, які їх виражають, формуються по-різному. В поодиноких випадках система понять створюється одночасно з вивченням та описом якого-небудь аспекту, „ділянки” (дійсності). У таких умовах сукупність термінів, які виражають певну систему понять, відразу ж становить собою терміносистему. Проте у багатьох випадках система понять утворюється у процесі пізнання тієї чи іншої галузі знань, причому цей процес може продовжуватися не одне століття, а значить, терміни, які позначають і виражають відповідні поняття, також виникають поступово [8: 15].

Як зазначають дослідники, значна роль у творенні термінів відводиться екстралінгвальним чинникам: зародженню певної галузі знань, часу її появи, що, в свою чергу, передбачає визначення джерела базової термінологічної лексики, основних моделей творення термінів [17: 18].

Виникнення власне терміна **екологія** відносять до середини XIX ст. (1858), проте у науковий обіг його ввів у 1866 році німецький вчений Е. Геккель, який визначив це поняття як „пізнання економіки природи,

одночасне дослідження всіх взаємовідносин живого з органічними і неорганічними компонентами середовища” [1: 12].

Сучасна екологія вивчає не тільки взаємозв'язки між рослинними угрупованнями та спільнотами, що входять до складу стійких та організованих систем, які склалися в процесі еволюції органічного світу та навколишнього середовища, а й взаємодію людини та біосфери, суспільного виробництва з навколишнім середовищем [4: 9]. Відповідно термінологічний склад галузевої терміносистеми постійно розширюється, з'являються нові терміни на позначення екологічних понять (явищ). Проте не завжди такі терміни є новими для природничих наук загалом, часто в екологію входять базові біологічні терміни, які, ускладнюючись новими компонентами, набувають статусу „екологічний”. Тому актуальним, на нашу думку, є визначення основних класифікаційних ознак екологічного терміна для виокремлення його серед інших галузевих одиниць мови науки.

Так, зокрема, у термінознавстві досить поширена думка про стилістичну нейтральність терміна, хоча цієї точки зору дотримуються не всі лінгвісти. В.М. Прохорова вказує, що термін далеко не завжди зберігає необхідні йому властивості: емоційну та експресивну нейтральність. Дослідниця стверджує, що це відбувається внаслідок двох причин: 1) метафоричності чи метонімічності; 2) коли термін утворюється від емоційних слів активного словникового запасу [15: 154-155].

Наші спостереження показують, що в екологічній терміносистемі говорити про певну експресивність термінів можна, враховуючи стилістичну маркованість деяких мовних одиниць. Пор., наприклад: **„острів тепла** — „посилений викид енергії в місцях концентрації промисловості, який впливає на нестабільність у цьому районі” [12: 299]; **„цвітіння води** — „масовий розвиток планктонних водоростей у водойми, внаслідок якого вона набуває зеленого, синьо-зеленого, коричневого або червоного забарвлення (залежно від пігментації видів-збудників)” [6 III: 354]; **„ядерна зима** — „прогнозований ученими стан клімату (атмосфери) внаслідок масованого застосування сторонами ядерної зброї у ході конфлікту” [6 III: 387]; **принцип „користувач сплачує”** — „принцип, згідно з яким компенсацію екологічних витрат, пов'язаних з використанням природних ресурсів, мають здійснювати користувачі” [6 III: 142] тощо.

Як бачимо, аналізовані терміни-словосполучення, частково або повністю, подано у лапках („ ”), що, безперечно, свідчить про конотативну маркованість виділених екологічних терміноодиниць. На думку О. Покровської та М. Філона, проблему термінологічності одиниць, які подаються в лапках, не можна вирішувати, покладаючись лише на лінгвістичну компетенцію й мовне чуття авторів та укладачів словників. Треба виходити зі специфіки лексико-семантичної системи мови, а можливо, навіть і ширше, зважати на образну картину світу, виражену мовними засобами. Підтримуємо думку цих дослідників про те, що недоцільно виділяти лапками одну з частин складеного терміна, а також

експресивної метафори в науковому тексті; у свою чергу, професійні жаргонізми можна подавати в лапках [14: 191-192]. Тобто, найбільш виправданим є виділення лапками професійної лексики, оскільки ідеальний термін не вимагає лапок.

Експресія є особливістю авторського мовлення, що може виявляти себе лише на початковому етапі творення терміна, але, згодом, увійшовши до певної терміносистеми, термін втрачає цю експресивність. Погоджуємося з думкою Л.О. Симоненко, яка зауважує, що „термін, на відміну від загальноновживаного слова, стилістично більш регламентований, його „нейтральність”, „емоційність”, „експресивність” відрізняються від того, що прийнято називати нейтральним, емоційним і експресивним у загальноновживаній лексиці” [18: 15].

Наступна ознака, яка у науковій літературі виділяється як обов'язкова характеристика терміна, є однозначність. Так, зокрема, на однозначності терміна наполягає Р.О. Будагов [2]. Про те, що терміни належать здебільшого до однозначних слів, говорить В.М. Русанівський [16: 169]. Однак частіше у мовознавчій літературі висловлюються думки про те, що термін має лише тенденцію до однозначності [7; 9; 20: 129]. Погоджуємося з цією думкою, оскільки, як свідчить практика, термінологія загалом, й екологічна зокрема, містить чималу кількість багатозначних термінів. Пор., наприклад: **агролісомеліорація** — „1) система науково обґрунтованих лісгосподарських і допоміжних заходів, спрямованих на комплексне поліпшення меліоративних та прилеглих ландшафтних комплексів; 2) наукова і навчальна дисципліна, завданням якої є розроблення теоретико-методологічних засад, методів, техніки й технології меліоративного лісорозведення для відтворення та подолання деградації ландшафтів, забезпечення раціонального і збалансованого природокористування й оптимізації ландшафтів” [6 I: 17]; **середовище** — „1) у загальному розумінні — все, що оточує певний об'єкт; 2) природні тіла і явища, з якими організм перебуває у прямих або опосередкованих зв'язках” [6 III: 235] тощо.

Зауважимо, що багатозначність екологічних термінів зумовлюється здебільшого внутрішньосистемним розвитком значень галузевих одиниць, унаслідок чого відбувається вторинна наукова номінація об'єктів.

Говорячи про основні ознаки екологічного терміна, не можна не згадати дефініцію (наукове визначення), що, власне, і відрізняє термін від загальноновживаного слова. Термін у системі мови має дефініцію, а загальноновживане слово — лексичне значення. Пор., лексичне значення слова **трансформація** — „зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей і т.ін. чого-небудь” [19 X: 233] та дефініцію екологічного терміна **трансформація (угруповань)** — „зміна рослинних угруповань внаслідок впливу антропогенних чинників (напр., вирубування, витоптування худобою тощо)” [12: 425]. Дещо по-іншому співвідноситься значення слова **туман** — „скупчення найдрібніших крапель води або кристалів льоду в нижніх шарах атмосфери, яке робить повітря не-

прозорим” [19 X: 316], — у загальномовному словнику та його дефініція в екологічній сфері, де слово **туман** позначає „накопичення продуктів конденсації водяної пари (водяних крапель, кристалів), завислих у повітрі безпосередньо над земною поверхнею” [12: 428].

Значення наведених лексем у загальномовній мові і термінології дещо відмінні. Це пояснює той факт, що терміни називають екологічні явища, вимагаючи їх пояснення з погляду науки, чого не можна сказати про загальномовні лексеми, які називають явища, передбачаючи їх пояснення звичайним мовцем для пересічного співрозмовника. Для того, щоб слово стало терміном, воно повинно мати не просто лексичне значення, а набути чіткої дефініції.

Дефініцію як еквівалент визначення поняття можуть і повинні мати усі терміни, оскільки вона „подає мінімум відомостей, необхідних для розуміння, сприйняття й розмежування окремих понять, для встановлення їхньої ієрархії” [11: 28]. Саме чітка дефініція терміна робить його складником тієї чи іншої терміносистеми. Пор., наприклад: **горизонт** — „1) *екол.* лінія позірною перетину небесної півсфери і земної поверхні (видимий Г.); 2) *екол.* велике коло небесної півсфери, площина якою перпендикулярна до вертикальної лінії на місці спостереження (справжній Г.); 3) *геол.* сукупність відкладів, що включає одновікові породи різного складу, іноді з певним комплексом викопної фауни; 4) *гірн.* сукупність гірничих виробок, розміщених на одному рівні” [12: 110]. Відсутність дефініції свідчить про належність слова до загальномовної лексики.

Іншою важливою ознакою терміна є точність, яка, на нашу думку, реалізується саме через дефініцію. Попри те, що компактний термін полегшує оперування поняттям у процесі наукової та практичної діяльності, точність дефініції є важливішою за коротку форму терміна. Довжина терміна має бути достатньою для позначення кожного поняття та виділення його з ряду суміжних. Беручи цей факт до уваги, не можна вважати недоліком терміна його багатокomпонентність. Як підкреслює З.М. Осипенко, точне відтворення поняттєвого наповнення іноді вимагає не скорочення, а розширення терміна [13: 69]. Якщо поняття позначається за допомогою багатокomпонентного словосполучення, що складається з пов'язаних між собою слів, це має забезпечувати і системність терміна, і визначати зв'язок цього поняття з іншими поняттями галузі, зокрема й у сфері екології.

Тобто, коротка форма не повинна бути критерієм оцінки терміна, для якого основним є точність. При цьому вирішальним чинником, що визначає оптимальну довжину та оптимальну структуру терміна, виступає лінгвістичний: довжина і структура терміна визначається довжиною і структурою лексичних одиниць, що переважають у певній мові в певну епоху [10: 67]. Крім того, вважаємо, що слід брати до уваги й специфіку наукової галузі, яку обслуговує та чи інша термінологія.

Враховуючи, що екологія ХХІ ст. — це меганаука, яка включає в себе поняття як з біології, географії, геології, медицини, так й економіки,

психології, етики тощо, зауважимо, що для її терміносистеми більш характерні терміни-словосполучення, які реалізують власне екологічну семантику. Пор., наприклад: **екологічний попит** – „підкріплені фінансовою спроможністю бажання, наміри покупців, споживачів придбати товари екологічного спрямування” [6 III: 122]; **екологічна експансія** – „форма екологічної політики, що полягає у свідомій передислокації екологічно шкідливих виробництв із території індустріально розвинутих країн у менш розвинуті; використання територій інших держав як об’єктів для захоронення шкідливих відходів” [6 I: 345]; **оздоровлення навколишнього середовища** – „науково обґрунтований комплекс заходів, спрямованих на відновлення стану екосистем, пошкоджених або зруйнованих внаслідок стихійного лиха (пожежі, повені, землетрусу) або, частіше, недалекоглядної діяльності людини” [6 III: 16].

Наведені вище приклади ілюструють, що до складу екологічних термінів-словосполучень можуть входити економічні (**попит**), історико-політичні (**експансія**), медичні: (**оздоровлення**) тощо терміни.

В екологічній терміносистемі зафіксовано терміни, якими послуговуються інші науки, природничі та суспільні. Велика частина такої лексики має узагальнено-абстрактний характер (**закон, ефект, індекс, коефіцієнт, метод, процес, система, структура, чинник** тощо), і лише у складі термінів-словосполучень, що позначають екологічні явища, така лексика стає належною до екологічної терміносистеми, пор.: **антропогенні процеси** [6 I: 43], **екологічний чинник** [12: 462], **індекс екологічної сталості, коефіцієнт стоку, кліматична система** [6 II: 122, 182, 173]; **структура біоценозів** [12: 408], **трофічна структура, принцип емерджентності, парниковий ефект атмосфери** [6 III: 306, 141, 87].

Іншою передумовою виокремлення екологічних термінів з ряду одиниць інших галузей знань є контекст. Саме він дозволяє вирішити проблему розмежування між екологією та іншими природничими науками. Зауважимо, що чим менш усталена терміносистема, тим важливішими для неї є контекстні умови вживання термінів, і тому для екологічної термінології контекстуальний чинник сьогодні є одним з основних, бо саме він дозволяє в межах наук природничого циклу виділити екологічну лексику. Порівняйте, зокрема, такі уривки з екологічних джерел:

*Рамсарська конвенція створює правові рамки національних дій і міжнародної співпраці для **охорони і раціонального використання водно-болотних угідь і їх ресурсів** [5: 23]. Уживання біологічних термінів **водно-болотні угіддя, ресурси** разом із термінами **охорона і раціональне використання** дозволяє зарахувати ці терміни до екологічних, оскільки вони виступають як об’єкти, що потребують природоохоронних дій, про які йдеться у відповідній конвенції.*

*Мета Боннської конвенції – **збереження мігруючих видів державами ареалу, приділяючи особливу увагу мігруючим видам, статус збереження яких є несприятливим. Це єдина глобальна конвенція, спрямована на збереження та охорону мігруючих видів** [5: 54]. У цьому уривку спо-*

стерігається схожа ситуація, що й у попередньому фрагменті. Біологічний термін **мігруючі види** в контексті набуває екологічного значення, оскільки стає об'єктом природоохоронних дій.

Скид — це будь-яке умисне видалення в морі **відходів** чи інших матеріалів з суден, літаків, платформ чи інших штучних конструкцій у морі, а також умисне **захоронення** в морі самих суден, літаків, платформ чи конструкцій (ст. III(1)) [5: 34]. У наведеному реченні географічний термін **море** у контексті з термінами **скид, відходи, захоронення** набуває екологічного забарвлення і має право фіксуватися в екологічних словниках.

Отже, важливою для виокремлення екологічного терміна як одиниці галузевої терміносистеми є дефініція, що реалізується здебільшого в контексті, яким є метамова екології. Крім того, екологічний термін як одиниця галузевої терміносистеми має такі основні ознаки: 1) номінативність; 2) чітко визначене місце в екологічній терміносистемі; 3) тенденцію до моносемії в межах терміносистеми екологічної галузі; 4) точність позначення екологічного поняття, що часто досягається завдяки ускладненню структури термінів інших галузей додатковими елементами; 5) стилістичну нейтральність; 6) тенденцію до відсутності експресивних значень; 7) системні відношення та зв'язки у межах екологічної терміносистеми, суміжних з нею галузевих терміносистем та загальнонавчованої лексики.

1. Білявський Г.О., Бутченко Л.І., Навроцький В.М. Основи екології: теорія та практикум. Навч. посібник. — К.: Лібра, 2002. — 352 с.
2. Будагов Р.А. Закон многозначности слова // Русская речь — 1972. — № 3. — С. 132 — 140.
3. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — 246 с.
4. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього середовища. — К.: Знання, 2000. — 203 с.
5. Довідник чинних міжнародних договорів України у сфері охорони довкілля / Кол. авт.: Андрусевич А., Андрусевич Н., Козак З. — Львів, 2009. — 203 с.
6. Екологічна енциклопедія: У 3 тт. / Редколегія: А.В. Толстоухов (гол. редактор) та ін.. — К.: ТОВ «Центр еколог. освіти та інформації», 2007–2008.
7. Капанадзе Л.А. Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики // Развитие лексики современного русского языка. — М.: Наука, 1965. — С. 86 — 103.
8. Квитко И.С., Лейчик В.М., Кабанцев Г.Г. Терминоведческие проблемы редактирования. — Л.: Вища шк., 1986. — 151 с.
9. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. — М.: Наука, 1970. — С. 82 — 94.
10. Лейчик В.М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина // Вопросы языкознания. — 1981. — № 2. — С. 63 — 73.
11. Михайлова Т.В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. націон. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2002. — 218с.
12. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. — К.: Знання, 2002. — 550 с.

13. *Оситенко З.М.* Різновиди термінів і їх семантичні особливості // Мовознавство. — 1974. — №2. — С. 65 — 69.
14. *Покровська О., Філон М.* Про одну з тенденцій передачі на письмі сучасної української економічної термінології // Українська термінологія і сучасність: Матеріали II Всеукр. наук. конф. — К., 1997. — С. 190 — 193.
15. *Прохорова В.Н.* Обэмоциональности термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. — М.: Наука, 1970.— С. 153–159.
16. *Русанівський В.М.* Структура лексичної і граматичної семантики. — К.: Наук. думка, 1988. — 236 с.
17. *Симоенко Л.О.* Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності: здобутки і прорахунки // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л.О. Симоенко. — К.: КНЕУ, 2003. — Вип. V. — С. 18 — 22.
18. *Симоенко Л.О.* Формування української біологічної термінології. — К.: Наук. думка, 1991. — 152 с.
19. Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1970 — 1980.
20. *Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В.* Общая терминология: Вопросы теории. — М.: Наука, 1989. — 246 с.

Stanislava Ovseichyk (Kyiv)

ECOLOGICAL TERM AS AN UNIT OF THE BRANCH TERMINOLOGY SYSTEM

The article is devoted to the complex analysis of ecological term as the unit of the branch terminological system. It is shown an influence of the context and definition for the separation of ecological term among units of other disciplines.

Key words: ecology, term, terminology, ecological term, branch terminology system.